

Trei „probleme” din biografia lui Ştefan cel Mare

«Trois „questions” de la biographie d’Étienne le Grand»

by Ştefan S. Gorovei

Source:
Annals of Putna (Analele Putnei), issue: 1 / 2010, pages: 239-252, on www.ceeol.com.

ŞTEFAN S. GOROVEI

TREI „PROBLEME" DIN BIOGRAFIA LUI ŞTEFAN CEL MARE

Năzuinţa de a recompune biografia unui personaj – fie şi de prima mărime – al istoriei noastre medievale şi premoderne se loveşte, fără excepţie, de incapacitatea surselor de a oferi datele pe care le presupune o asemenea abordare. Eforturi penibile rămân, cel mai adesea, fără rezultat, sau, oricum, disproporţia dintre eforturi şi rezultate e aşa de mare, încât încercarea apare descurajantă. În această situaţie trebuie să vedem, însă, nu numai efectul pierderii unei mari cantităţi de izvoare istorice în împrejurări tragice (războaie, incendii, prădăciuni etc.); este, din păcate, şi urmarea indiferenţei şi nepăsării cu care înaintaşii noştri – chiar şi cei mai luminaţi dintre ei – au privit problema consemnării faptelor de interes istoric. Îl iau ca exemplu pe Miron Costin (1633–1691), cărturarul şcolit în Polonia, care face apel la „istoricii, poveţele mele" ca să afle ce se poate scrie *de neamul moldovenilor*. A stăpânit satul Şipeniţ, dar nu l-a interesat să caute vreo legătură între numele acestuia şi *terra Sepenicensis* menţionată de cronicarul polon Długosz (altminteri citat între „istoricii leşeşti carii au scris şi lucrurile domnilor Moldovei"). A stăpânit satul Lujeni, dar nu i s-a părut important să noteze undeva despre biserica veche, cu portretul unui ctitor călare, despre ceea ce se putea vedea acolo pe vremea sa. A consemnat, în cronica lui, zvonul că Vasile vodă Lupu ar fi adus în Moldova osemintele lui Miron Barnovschi, dar nu l-a interesat să facă o cercetare pentru a afla unde au fost ele aşezate spre odihnă veşnică: la Dragomirna, cum ceruse domnul în testamentul său, ori la Iaşi, în mănăstirea care şi azi îi poartă numele ? S-a mulţumit cu ambiguitatea formulei „spun să hie adus oasele aicea în ţară". Şi doar acela era unchiul său şi numele lui îl purta…

1. Data naşterii

Orice biografie – până şi cel mai banal CV ! – începe cu aceste amănunte: data şi locul naşterii. Sub imperiul acestei obişnuinţe moderne, istoricii s-au străduit să identifice sau măcar să propună, ipotetic, o dată şi un loc de naştere şi pentru Ştefan cel Mare. Locul a fost „identificat" ca fiind satul Borzeşti, deşi **nici un izvor nu dă vreo informaţie în acest sens**: ştirile documentare existente au fost „interpretate" în lumina unei povestiri târzii şi atâta tot. În ceea ce priveşte vremea când s-a născut domnul nostru, lucrurile sunt mai complicate.

Cu mai mulţi ani în urmă, printr-o confruntare foarte migăloasă a informaţiilor şi a posibilităţilor, Leon Şimanschi a ajuns la concluzia că naşterea celui care avea să devină Ştefan voievod şi mai apoi Ştefan cel Mare trebuie plasată

„Analele Putnei", VI, 2010, 1, p. 239–252.

în anii 1437–1439. Această ipoteză – formulată încă din 1975[1], dar „asamblată" coerent într-un studiu tipărit în 1982[2] – a fost acceptată de specialişti ca fiind cea mai verosimilă.

Tot în 1982, d-l Constantin Rezachevici a menţionat anii 1433–1435[3], însă nu ca o ipoteză proprie, ci apropiindu-se de opiniile exprimate cu mai multă vreme în urmă de Mihai Costăchescu şi de Olgierd Górka[4]. Ulterior, d-sa pare să fi subscris ipoteza Şimanschi, acceptând că, la moartea sa, în 1504, „Ştefan avea în jur de 65 de ani, poate chiar mai mult, aşadar o vârstă relativ înaintată pentru acea vreme"[5], ceea ce înseamnă o fixare aproximativă a naşterii în jurul anului 1439.

În 2003, profesorul Andrei Eşanu a consacrat acestei probleme un articol special[6], reluat apoi, curând, cu unele precizări în plus, într-un volum propriu[7]. D-sa porneşte de la premisa că, un principe fiind socotit major la 15 ani, „Ştefan trebuia să fi atins într-adevăr această vârstă cu puţin timp înainte de campania din primăvara anului 1457". Concluzia: „data naşterii lui Ştefan cel Mare ar putea fi plasată în iarna anului 1441–1442. În ianuarie 1457, Ştefan trebuia să fi împlinit cel puţin 15 ani şi prima sa acţiune militaro-politică, prin care dorea obţinerea scaunului domnesc, a întreprins-o în scurtă vreme, când s-au creat condiţii politice (interne şi externe) şi climaterice favorabile"[8].

Obţinerea răstimpului 1441–1442 este rodul unor interpretări bazate (cu repetate *se pare*) mai mult pe critica opiniilor altor istorici, precum şi pe o seamă

---

[1] Leon Şimanschi, *Formarea personalităţii lui Ştefan cel Mare*, în **RA**, LII, 1975, 1; reluat în *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfinţitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei şi Rădăuţilor, Sfânta Mănăstire Putna, 2003, p. 36: „… ceea ce plasează naşterea sa în jurul anului 1439".

[2] Idem, *O cumpănă a copilăriei lui Ştefan cel mare: Reuseni, 15 octombrie 1451*, în **AIIAI**, XIX, 1982; reluat în *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*, p. 64: „un răstimp de trei ani, 1437–1439, sau aproximativ anul 1438, ar fi, credem, cel mai nimerit pentru datarea naşterii marelui domn".

[3] Constantin Rezachevici, *Familia lui Ştefan cel Mare. Împrejurările ocupării tronului*, în **RA**, LIX, 1982, 2, p. 118.

[4] Idem, *Un* Tetraevanghel *necunoscut aparţinând familiei dinspre mamă a lui Ştefan cel Mare*, în **SMIM**, VIII, 1975, p. 172, nota 43. Întrucât autorul a rezumat, aici, opiniile anterioare, reproduc în întregime această notă: „N. Grigoraş, *op. cit*. [*Începuturile domniei lui Ştefan cel Mare*, în **SCŞI**, *Istorie*, VIII, 1957, 1], p. 42, afirmă că «Ştefan nu se putea naşte înainte de 1439 sau 1440», deci în 1453 ar fi putut avea 13–14 ani. Mai aproape de realitate ni se par părerile lui M. Costăchescu şi O. Górka (*ibidem*, p. 40–41), care cred că Ştefan s-a născut pe la 1433–1434, la 1453 având ca atare circa 20 de ani. Este interesant că şi Dionisie Fotino afirmă că Ştefan ar fi murit la 71 de ani, fiind deci născut în 1433 (*Istoria generală a Daciei*, III, Bucureşti, 1859, p. 38)".

[5] Constantin Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Ţara Românească şi Moldova a. 1324–1881*, I, *Secolele XIV–XVI*, Bucureşti, 2001, p. 539.

[6] Andrei Eşanu, *O ipoteză: când s-a născut Ştefan cel Mare ?*, în volumul *Ştefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa*, editat de Petronel Zahariuc şi Silviu Văcaru, Iaşi, 2003, p. 9–20.

[7] Idem, Valentina Eşanu, *Epoca lui Ştefan cel Mare. Oameni. Destine. Fapte*, Bucureşti, 2004, p. 78–95.

[8] Andrei Eşanu, *op. cit.*, p. 16; idem, Valentina Eşanu, *op. cit.*, p. 88.

de considerente aduse în discuţie prin analogie. Că un prinţ putea lua domnia la 15–16 ani, e de la sine înţeles şi, din acest punct de vedere, nu s-ar putea aduce un contraargument; dar aceasta s-ar întâmpla într-o situaţie de normalitate, de succesiune normală la tron; or, nu acesta este cazul lui Ştefan. Pe de altă parte, tot ce se petrece în Moldova după aprilie 1457 nu mi se pare că sugerează opera unui flăcăiandru, în care boierii – nici cei tineri, nici cei bătrâni (cu atât mai puţin ei !) – nu ar fi putut să vadă omul în jurul căruia să se adune. Dar asupra acestei chestiuni se discută, de obicei, cu argumente greu de susţinut şi la fel de greu de combătut: lipsite de sprijinul unor probe reale, asemenea argumente rămân doar simple enunţuri.

Dacă în textul din 2003 d-l Andrei Eşanu a desemnat perioada naşterii lui Ştefan doar prin formula „iarna anului 1441–1442”, în textul apărut în 2004 a fost avansată şi o dată foarte precisă, anume 9 ianuarie 1442, „când s-ar fi născut ori a putut fi botezat”[9]. La această dată, s-a ajuns prin următorul raţionament: „Ştefan a fost numit astfel, deoarece s-a născut sau a fost botezat în ziua de Sfântul Ştefan (9 ianuarie), tradiţie respectată cu pietate de clerul ortodox până în prezent”[10]. Nu este locul a discuta despre „pietatea” cu care clerul ortodox respectă „până în prezent” o tradiţie în materie de atribuire a numelor la botez. Sunt, e drept, cazuri dintre acestea – astfel, de pildă, Iliaş, fiul lui Alexandru cel Bun, s-a născut la 20 iulie şi este evident că aşa i se explică numele de botez[11]. Însă ar fi cu totul nefiresc să explicăm *toate* prenumele – fie din familia domnitoare, fie din familiile boiereşti – numai prin naşterea pruncilor în anumite zile cu sfinţi mari sau în apropierea lor !

Dar rămâne întrebarea: cum s-a ajuns la data de 9 ianuarie ?! Cred că aici avem rodul înţelegerii greşite care stăruie, încă, în privinţa stilului nou şi a celui vechi: Sfântul Arhidiacon Ştefan – ne spun autorii – este „Primul martir creştin prăznuit de Biserica Ortodoxă în ziua de 9 ianuarie (stil vechi) şi 27 decembrie (stil nou)”[12]. Este o gravă şi incredibilă confuzie. Protomartirul Creştinătăţii este prăznuit de Biserica Catolică la 26 decembrie, în timp ce Biserica Ortodoxă, lăsând această zi pentru Soborul Maicii Domnului, îl prăznuieşte la 27 decembrie. Şi în Bisericile care au păstrat stilul vechi, Sfântul Arhidiacon şi Protomartir Ştefan este prăznuit tot la 27 decembrie, numai că acest 27 decembrie al stilului vechi corespunde, în restul lumii, care a adoptat stilul nou, zilei de 9 ianuarie – şi aceasta numai pentru secolul XX şi începutul acestui secol XXI ! Aceeaşi confuzie a condus la prăznuirea Sfântului Ştefan cel Mare nu la 2 iulie, ci la… 15 iulie ! Dar nu trebuie să se uite că pe vremea lui Alexandru cel Bun şi a lui Ştefan cel Mare nu exista decât un singur calendar şi toată Creştinătatea prăznuia la aceleaşi date şi în

[9] Andrei Eşanu, Valentina Eşanu, *op. cit.*, p. 94.

[10] *Ibidem*, p. 92–93.

[11] P. Ş. Năsturel, *Despre numele* Iliaş *al fiului lui Alexandru cel Bun*, în **ArhGen**, III (VIII), 1996, 1–2, p. 331.

[12] Andrei Eşanu, Valentina Eşanu, *op. cit.*, p. 92, nota 149.

aceleaşi zile atât Crăciunul, cât şi Paştele. A aduce în discuţie, pentru acea vreme, *stilul nou* este, fără nici o îndoială, o eroare de metodă. Astfel, dacă discuţia poate să continue, eventual, cu privire la anii 1441–1442, *data de **9 ianuarie** trebuie definitiv eliminată din discuţie*.

În perspectiva sărbătorii din 2004 s-a mai lansat o teorie relativ la datarea naşterii lui Ştefan cel Mare: anul 1429. Tot un istoric basarabean, A. N. Nichitici, a semnalat existenţa unui „letopiseţ moldovenesc necunoscut", în care s-ar afla informaţii surprinzătoare despre Ştefan cel Mare[13]. De fapt, este vorba despre un manuscris românesc, în două volume, aflat azi la Kiev, intitulat *Cronograf de la începutul lumii*[14]. În al doilea volum, se află un capitol (215), intitulat *Pentru luarea Ţarigradului*, în care – spune d-l Nikitici – „autorul cronicii include un fragment inedit din letopiseţul moldovenesc necunoscut"[15], „fragment ce ne aduce la cunoştinţă informaţii noi şi valoroase din viaţa domnitorului Moldovei Ştefan cel Mare din anii 1451–1460"[16]. În fragmentul respectiv se relatează o întâmplare cu adevărat surprinzătoare – atât de surprinzătoare, încât e de mirare că autorul din zilele noastre a putut să-i acorde vreun credit: în preajma căderii Constantinopolului, împăratul Constantin al XI-lea, „auzind din Ţarigrad de vetejie lui Ştefan vodă", l-ar fi chemat în ajutor ! Povestind acest episod fantastic, autorul cronografului găseşte prilejul să introducă următoarele „ştiri": „văzând Ştefan vodă că au tăet Petru vodă Aron pe tatăl său, pe Bogdan vodă, şi temându-să ca să nu-l tae şi pe dânsul, că era tânăr numai de 22 de ani, au luat toată avere tătâni-său şi 20.000 de moldoveni, ostaşi buni, viteji, şi prebegind în ţara munteniască, au strâns şi de acolo vro 4.000 de munteni, şi sămiţindu-să în vetejie, au trecut Dunăre în ceia parte şi fără de veste dând războiu turcilor supt Ţarigrad"[17]. Luând de bună această fantasmagorie (asupra căreia nu insist, recomandând doar critica promptă şi judicioasă a regretatei Valentina Pelin[18]), d-l Nichitici a lansat ideea că Ştefan cel Mare „s-a născut în anul 1429, această dată fiind cu mult mai reală şi admisibilă"[19]. Dacă adaug că, în sprijinul acestei idei s-a adus „o legendă păstrată din străbuni"[20] (cea legată de stejarul din Borzeşti), se vede uşor cât de **neserioasă** este întreaga construcţie.

---

[13] A. N. Nichitici, *Неопубликованный фрагмент из неизвестной молдавской летописи. Господарь Стефан Великий в 1451–1460 гг.*, în „Stratum plus", 6, 2003–2004, p. 63–95.

[14] *Ibidem*, p. 67.

[15] *Ibidem*, p. 67–68.

[16] *Ibidem*, p. 69.

[17] *Ibidem*, p. 76.

[18] Valentina Pelin, *Aprecieri despre două manuscrise de la Kiev. Ficţiune şi realitate*, în „Cugetul", 2005, 1, p. 6–15.

[19] A. N. Nichitici, *op. cit.*, p. 71.

[20] *Ibidem*, p. 73.

În fine, foarte de curând s-a lansat o altă ipoteză: autorul anonim al unui text publicat într-o revistă de mare tiraj a ajuns la concluzia că „e posibil ca Ştefan cel Mare să se fi născut cândva între 23 iulie – 22 august şi între 1433–1439”[21].

Intervalul 1433–1439 nu este altceva decât ceea ce rezultă din reunirea ipotezelor anterioare, luând anii extremi ! Deja d-l Andrei Eşanu scrisese, în 2003: „Diapazonul cronologic al opiniilor în privinţa naşterii lui Ştefan cuprinde anii 1433–1439”[22]; şi, chiar în timp ce d-sa scria aceste cuvinte, numitul „diapazon” îşi extindea marginea superioară până la 1429. Dar de unde intervalul 23 iulie – 22 august ?! Evident, este concluzia unui raţionament care a avut ca premisă *presupunerea* că Ştefan a fost născut în zodia Leului ! Cercetarea ştiinţifică nu va putea reţine o asemenea propunere, întemeiată pe scrutarea de-a-ndoaselea a zodiilor.

Aşadar, în acest moment, ipotezele avansate cu privire la data naşterii lui Ştefan cel Mare se înscriu într-un „diapazon” care cuprinde anii 1429–1442, fie la începutul iernii, fie în miezul verii.

Până când se vor putea aduce elemente cu adevărat noi, *cred că trebuie să rămânem la ipoteza formulată de Leon Şimanschi*. Pentru a fi înlocuită cu o alta, ar fi necesară o nouă analiză a informaţiilor, într-o cercetare la fel de serioasă ca aceea a regretatului medievist ieșean; discutarea necritică doar a unor amănunte în afara cercului specialiştilor – şi acest cerc are cea mai bună primire tocmai aici, la Putna – rămâne cât se poate de dăunătoare şi, oricum, nu vădeşte responsabilitate...

2. Primul incendiu de la Putna

După cum se ştie, prima biserică a Putnei, sfinţită acum 540 de ani, a fost distrusă în marele incendiu care a topit aşezământul întreg în miercurea unei Săptămâni a Patimilor. Cronica a consemnat astfel acest eveniment: „În anul 6992, martie 15, în Miercurea Mare la miezul nopţii, a ars toată Mănăstirea Putna, cu desăvârşire”[23]. S-a observat demult nepotrivirea din exprimarea datei, întrucât în 1484 Miercurea Mare a fost în 14 aprilie. Acum 43 de ani, printr-o argumentare interesantă, d-l Ştefan Andreescu a propus corectarea datei, aducând-o la 29 martie

---

[21] „100 de personalităţi. Oameni care au schimbat destinul lumii”, nr. 92, 2009, p. 7. Tot aici, se afirmă că Ştefan „a fost prezent, conform cronicilor, alături de tatăl său în bătălia de la Crasna, din 1450”; în realitate, nici o cronică, dintre câte sunt cunoscute astăzi, nu atestă prezenţa lui Ştefan pe câmpul de luptă de la Crasna ! „Raţionamentele” de acest tip nu pot fi acceptate nici în reconstituirea trecutului, nici în explicarea lui, cu deosebire în tipăriturile destinate marelui public. Nu pot să uit ce vâlvă a stârnit şi cu câtă greutate a putut fi potolită, acum câţiva ani, afirmaţia despre posibila călugărire a lui Ştefan cel Mare pe patul morţii: un întreg scenariu a fost imaginat în jurul presupusului monah Simeon, înlocuit pe tron de fiul său cu câteva zile înaintea morţii ! Cred că este preferabil ca, înainte de a ieşi în publicaţiile de mare tiraj, ipotezele de acest gen – a căror existenţă *în comunitatea ştiinţifică* este absolut normală – să fie discutate şi limpezite tot între specialişti.

[22] Andrei Eşanu, *op. cit.*, p. 11; idem, Valentina Eşanu, *op. cit.*, p. 80.

[23] *Cronicile slavo-române din sec. XV–XVI publicate de Ion Bogdan*, ediţie revăzută şi completată de P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1959, p. 51 şi 64.

1480[24]. Privind evenimentul dintr-o altă perspectivă, am optat pentru păstrarea anului din cronică, plasându-l în Miercurea Mare a acelui an[25]; în acest caz, ar fi vorba de noaptea de 14 spre 15 aprilie 1484 (prima zi a Paştelor fiind duminică, 18 aprilie[26]).

Pregătind o schiţă de istorie a Mănăstirii Putna, am reluat cercetarea acestei probleme, ţinând seama şi de faptul că foarte recent s-a făcut o propunere privind „redeschiderea acestui dosar"[27]. Am pornit, deci, de la observaţiile d-lui Bogdan-Petru Maleon referitoare la „formularea unor rezerve în privinţa datărilor propuse până acum"[28]. Acceptând ideea că marele incendiu a fost văzut ca o pedeapsă divină pentru păcate şi greşeli şi punând în relaţie data pe care cronica o oferă pentru incendiu (15 martie) cu data unui document foarte important pentru fixarea statutului mănăstirii, emis de Ştefan cel Mare la 15 martie 1490[29], d-sa conchide că emiterea acestui „privilegiu excepţional" *în acea zi* pare „să fi avut semnificaţia unui act expiator"[30]. Ipoteza este ingenios construită şi perfect încadrabilă în mentalitatea medievală, dar socotesc că una dintre premisele sale nu poate fi susţinută, şi anume aceea că „alăturarea 15 martie/Miercurea Mare", care „pare astăzi doar rodul unei erori involuntare de copiere", ar fi putut fi „considerată plauzibilă în epocă tocmai prin caracterul său excepţional"[31]. Or, tocmai acea

[24] Ştefan Andreescu, *Data primului incendiu de la Putna*, în **MMS**, XLII, 1966, 1–2, p. 15–22; reluat, cu un adaos, în idem, *Istoria românilor: cronicari, misionari, ctitori (sec. XV–XVII)*, Bucureşti, 1997, p. 129–142 şi în ediţia a doua, revăzută şi adăugită, Cluj-Napoca, 2007, p. 118–126.

[25] Maria Magdalena Székely, Ştefan S. Gorovei, *„Semne şi minuni" pentru Ştefan voievod. Note de mentalitate medievală*, în **SMIM**, XVI, 1998, p. 62; reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*, p. 82.

[26] Pentru datarea incendiului de la Putna în funcţie de Paştele din 1484 a pledat şi preotul Niculae Şerbănescu, *500 de ani de la punerea temeliei Mănăstirii Putna (1466 – 10 iulie – 1966)*, în **MO**, XVIII, 1966, 7–8, p. 657–658, nota 35: „Data de lună: *martie* trebuie schimbată în *aprilie*, deoarece pe de o parte Paştele nu poate coborî sub 25 martie, iar pe de alta, pentru că în anul 1484 paştele a căzut la 18 aprilie […] şi în acest caz sfânta şi marea miercure nu putea fi tocmai la 15 martie". A existat şi opinia, exprimată de Alexandru Andronic, despre existenţa a două incendii în secolul al XV-lea, unul în 1480 şi altul în 1484, a căror amintire s-ar fi suprapus – cf. Al. Andronic, *Putna în lumina descoperirilor arheologice*, în „Cronica", I, 21, 2 iulie 1966. Deşi respinsă de Niculae Şerbănescu (*ibidem*, p. 658, nota 36), această ipoteză ar putea fi luată în seamă, ea explicând construirea zidului de incintă şi a turnului tezaurului în 1481. V. şi Cristian Moisescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Şirli, *Putna*, Bucureşti, 1982, p. 5–6 şi 59, notele 7 şi 11.

[27] Bogdan-Petru Maleon, *Preoţii de mir şi marile aşezăminte monahale moldoveneşti din secolul al XV-lea. Studiu de caz: Mănăstirea Putna*, în **AP**, III, 2007, 1, p. 35; idem, *Clerul de mir din Moldova secolelor XIV–XVI*, Iaşi, 2007, p. 153.

[28] *Ibidem*.

[29] Cf. **DRH**, A. *Moldova*, III (1487–1504), volum întocmit de C. Cihodaru, I. Caproşu şi N. Ciocan, Bucureşti, 1980, p. 140–143, nr. 74. Comentariul documentului – Bogdan-Petru Maleon, *Preoţii de mir şi marile aşezăminte monahale moldoveneşti*, p. 31–32; idem, *Clerul de mir din Moldova*, p. 146–152

[30] Idem, *Preoţii de mir şi marile aşezăminte monahale moldoveneşti*, p. 36; idem, *Clerul de mir din Moldova*, p. 154.

[31] *Ibidem*.

alăturare pune în evidenţă eroarea. Conform rânduielilor pentru calcularea datei Paştelor, această sărbătoare nu poate fi înainte de echinocţiul de primăvară; nu avea, deci, cum să cadă Paştele la 19 martie[32], astfel încât la 15 martie să fie Miercurea Mare. Lucrul acesta îl ştiau, fără nici o îndoială, şi vieţuitorii Putnei din veacurile al XV-lea – al XVI-lea. De aceea, cred cu toată convingerea că alăturarea respectivă *nu* „putea fi considerată plauzibilă în epocă”. Altfel spus, repet, tocmai acest amănunt arată eroarea, care nu a putut interveni decât la o transcriere ulterioară, căci, altminteri, un contemporan al evenimentului nu avea cum să facă o asemenea greşeală.

Rămâne, cred, ca singură valabilă propunerea de a se corecta data cronicii ţinându-se seama de faptul că, în mod natural, în vechime, pentru plasarea cronologică a evenimentelor, era reţinută apropierea de sărbătorile importante. E suficient să amintesc, în această ordine de idei, că însuşi Ştefan cel Mare, în cunoscuta circulară prin care a anunţat victoria de la Vaslui, nu a comunicat o dată precisă a intrării duşmanului în Moldova, ci a spus că faptul s-a petrecut „pe la Boboteaza trecută”, deşi, evident, la numai 15 zile după bătălie, nu avea cum să fi uitat ziua exactă când Soliman paşa i-a călcat hotarul.

Un punct de vedere care pare câştigat şi adoptat ca premisă în această discuţie e acela relativ la „maniera în care oamenii vremii, în cazul de faţă reprezentanţii clerului[33], înţelegeau să plaseze în timp anumite evenimente”, „adesea în funcţie de sărbătoarea religioasă sau de ziua din săptămână şi abia în ultimă instanţă în raport cu ziua din lună” [34].

Cercetări care au putut beneficia de o masă documentară incomparabil mai amplă decât aceea de care dispun istoricii români au pus în evidenţă indiferenţa omului medieval faţă de precizia în materie de cronologie. „Sauf exception – scrie d-na Françoise Autrand cu referire la procedurile juridice –, les événements historiques sont mentionnés sans date aucune, lorsque les nécessités du procès ne l’imposent pas”[35]. Mai apropiate de cazul nostru sunt mărturiile cu privire la

---

[32] Într-un interval de 250 de ani (1409–1659), datele celei mai timpurii ale Paştelor au fost: **22 martie** (1478, 1573), **23 martie** (1410, 1421, 1505, 1516, 1600), **24 martie** (1448, 1611), **25 martie** (Chiriopascha – 1459, 1543, 1554, 1627, 1638, 1649) – cf. Ion Ionaşcu şi Francisc Páll, *Elemente de cronologie*, în **DIR**, Introducere, I, Bucureşti, 1956, p. 637–644.

[33] Este de la sine înţeles că respectiva constatare, expusă aici, nu trebuie şi nu poate fi restrânsă doar la „reprezentanţii clerului”. Orice mirean proceda la fel, *dacă* avea o brumă de cultură, pentru că acea brumă de cultură însemna în primul rând – dacă nu chiar exclusiv – ceea ce dădea educaţia religioasă.

[34] Bogdan-Petru Maleon, *Preoţii de mir şi marile aşezăminte monahale moldoveneşti*, p. 35; idem, *Clerul de mir din Moldova*, p. 153 (uşor reformulat, fără alterarea sensului). Referinţa la Bernard Guenée – *Histoire et culture historique dans l’Occident médiéval*, Paris, 1980, p. 271–274 – nu este operantă, întrucât locul avut în vedere nu priveşte chestiunea în discuţie, ci *măsura succesului unei opere* (istorice) din punctul de vedere al timpului.

[35] Françoise Autrand, *Les dates, la mémoire et les juges*, în volumul *Le métier d’historien au Moyen Âge. Études sur l’historiographie médiévale*, sous la direction de Bernard Guenée, Paris, 1977, p. 169.

miracolele (vindecări) săvârşite de Ludovic de Anjou (1274–1297) după moartea şi îngroparea sa la Marsilia; mărturiile au fost culese în 1308, în vederea canonizării acestui călugăr franciscan ajuns episcop de Toulouse. Iată observaţiile d-lui Jacques Paul, care a cercetat aceste mărturii, separate doar de un deceniu de vremea faptelor povestite: „L'identification d'une date par le mois n'est pas non plus très fréquente [...]. *Ce sont les fêtes religieuses qui se taillent la meilleure part* dans ce système de références. Les saints ne sont pas très sollicités [...]. *Le cycle liturgique fournit l'essentiel des points de repères*. [...] *Les références à la Noël et au cycle pascal concentrent les points de repères sur les mois allant de janvier à juin*"[36].

Dar în mai vechea ipoteză a d-lui Ştefan Andreescu este un argument care acum mi-a atras mai mult atenţia. El ţine de ceea ce se numeşte istoria artelor, datele unor piese liturgice create în 1481 oferind un sprijin pentru plasarea incendiului în anul imediat anterior. Este un argument important şi cu greutate, un argument căruia nu i se poate opune decât unul din aceeaşi categorie şi cu aceeaşi relevanţă.

Nu pare să se fi observat până acum, în această discuţie, faptul că cel mai vechi *Tetraevanghel* al Putnei datează abia din văleatul 6997 (aici, printr-o excepţie asupra căreia voi reveni imediat, este intervalul 1 septembrie 1488 – 31 august 1489). Or, ar fi absurd să se creadă că Ştefan şi-a lăsat tocmai marea lui ctitorie, *mănăstirea lui dragă*, să aştepte aproape două decenii după sfinţire până să-i hărăzească un *Tetraevanghel* ! Este evident că la 1488/1489 nu mai exista la Putna *Tetraevanghelul* „princeps", care a trebuit să fie dăruit încă de la început (ca termen de comparaţie, avem marea cădelniţă, dăruită la 12 aprilie 1470) şi nu e greu de imaginat că dispariţia aceasta se datorează marelui incendiu din Miercurea Mare[37]. Dacă evenimentul s-a produs la 1480, ar însemna că domnul a lăsat să treacă opt-nouă ani pentru a da un nou *Tetraevanghel*, întârziere care ar fi greu de

---

[36] Jacques Paul, *Expression et perception du temps, d'après l'enquête sur les miracles de Louis d'Anjou*, în volumul *Temps, mémoire, tradition au Moyen Âge*, Actes du XIIIe Congrès de la Société des Historiens Médiévistes de l'Enseignement Supérieur Public, Aix-en-Provence 4–5 juin 1982, Université de Provence, Aix-en-Provence, 1983, p. 29–30; sublinierile îmi aparţin. Studiul a fost retipărit în idem, *Du monde et des hommes. Essais sur la perception médiévale*, Aix-en-Provence, 2003, p. 95–114 (aici, concluziile reproduse mai sus se află la p. 104 şi 105). Prinţul călugărit era strănepotul de frate al regelui Ludovic al IX-lea (Sfântul Ludovic) şi, în acelaşi timp, unchiul patern al lui Carol Robert de Anjou, rege al Ungariei († 1342).

[37] Referindu-se la incendiul de la Putna, pentru care a păstrat datarea tradiţională (15 martie 1484), profesorul Emil Turdeanu punea realizarea *Tetraevanghelului* din 1488–1489 în legătură cu pierderile suferite cu acel prilej şi se întreba: „Le monastère ne possédait donc plus, quatre ans après l'incendie, un exemplaire suffisamment beau de ce texte qui est, on le sait, le livre capital pour toute cérémonie chrétienne ? C'est à dire que l'ancien exemplaire, dont le monastère a certainement été doté dès ses origines, a été dévoré par les flammes…" (Émile Turdeanu, *L'activité littéraire en Moldavie à l'époque d'Étienne le Grand (1457–1504)*, în **RER**, V–VI, 1960, p. 37; reeditat anastatic în idem, *Études de littérature roumaine et d'écrits slaves et grecs des Principautés Roumaines*, Leiden, 1985).

explicat. Dacă evenimentul s-a produs în 1484, aşteptarea se reduce la patru-cinci ani, răstimp mai uşor explicabil.

În acest punct, trebuie să analizăm şi datarea *Tetraevanghelului* în discuţie. Or, datarea se prezintă ca o excepţie şi ea greu de explicat. În timp ce toate celelalte manuscrise ale epocii lui Ştefan cel Mare sunt datate în concordanţă cu stilul utilizat şi de cancelaria princiară, cu începerea anului la 1 ianuarie, monahul Paladie a folosit, pentru a-şi data capodopera, stilul pur bizantin, cu începutul anului la 1 septembrie. El spune că Ştefan „a făcut şi a scris şi a ferecat” cartea „în al 32-lea an al domniei lui” (ceea ce înseamnă intervalul aprilie 1488 – aprilie 1489), „în anul 6997”, după care urmează precizarea finală: „Şi s-a început în luna septembrie 3 şi s-a sfârşit în martie 23”[38]. De unde şi concluzia privind folosirea anului bizantin, de la 1 septembrie. Dar ziua pe care monahul Paladie o arată ca fiind aceea în care a pornit lucrul e tocmai ziua sfinţirii din 1469, ziua celei dintâi sfinţiri a Mănăstirii Putna ! Mi se pare că avem de-a face aici cu o „coincidenţă” căutată, menită să atragă atenţia (ca şi încadrarea în anul bisericesc). Cum nu avem nici o ştire despre a doua sfinţire a Putnei, ne putem întreba dacă nu cumva tocmai asupra *acestui* fapt a vrut să atragă atenţia monahul Paladie, însemnând că şi-a început lucrul la 3 septembrie 1488.

De la începutul primăverii lui 1484 până la sfârşitul verii lui 1488 sunt patru ani şi jumătate. Pare un răstimp destul de lung, dar, de fapt, anii 1484, 1485 şi 1486 trebuie scoşi din calcul, din pricina marilor şi gravelor evenimente care i-au umplut. Reamintesc, în acest sens, că activitatea cancelariei princiare se reia (semnul cel mai bun al revenirii la normalitate) abia în septembrie 1486. Refacerea Putnei – care a trebuit să fie printre cele dintâi griji ale domnului – ar putea fi, deci, plasată în cursul anilor 1487–1488, încheindu-se, simbolic, cu dăruirea noului *Tetraevanghel*.

Astfel, fără a închide definitiv „dosarul” acestei probleme de importanţă majoră pentru biografia lui Ştefan cel Mare, cred că există toate motivele de a admite că *primul incendiu de la Putna a avut loc în Miercurea Mare a anului 1484*.

3. Când Ştefan voievod *a devenit* cel Mare *?*

Este un loc comun în istoriografia românească faptul că prima menţionare a lui Ştefan *cel Mare* aparţine primilor ani ai domniei lui Petru Rareş, fiind detectată într-o scrisoare adresată acestuia de regele Sigismund I al Poloniei la 3 februarie 1531, în problema controversată a Pocuţiei. Cu sau fără intenţie, regele îl numea pe Rareş fiu *al lui Bogdan al III-lea* şi-i amintea de „*Stephanus ille magnus*, praedecessor tuus”[39]. Mânios, domnul Moldovei a răspuns, la 21 februarie, că el nu este fiul lui Bogdan, care i-a fost frate bun, ca fiu al aceluiaşi părinte: „pater noster,

[38] *Repertoriul monumentelor şi obiectelor de artă din timpul lui Ştefan cel Mare*, red. M. Berza, Bucureşti, 1958, p. 398, nr. 149 (capitolul *Miniaturi şi manuscrise*, redactat de M. Berza).

[39] Hurmuzaki-Bogdan, *Documente privitoare la istoria românilor*, supliment II, 1, Bucureşti, 1893, p. 22, nr. VII.

Stephanus voievoda magnus, piae memoriae"[40]. Formula se regăseşte, în această scrisoare, încă de două ori: o dată când reproşează regelui de a-i fi scris „quod nos non sumus filius *Stephani magni voievodae*" şi încă o dată, sub forma „*Stephanus voievoda magnus*, pater noster clarissimus"[41]. Această repetare a definirii lui Ştefan, ca şi tonul întregii scrisori au determinat pe editorul actului să se întrebe: „Nu cumva să fi dictat însuşi Petru Rareş textul acestui document ?"[42]. Putem, la rândul nostru, să ne întrebăm dacă nu cumva şi formula din scrisoarea regelui – *Stephanus ille magnus* – nu va fi fost o reluare a uneia din scrisoarea anterioară, rămasă necunoscută, a lui Petru Rareş[43]. Aceasta ar însemna că la sfârşitul anilor '20 ai veacului al XVI-lea în Moldova *Ştefan voievod* era deja *cel Mare*.

Cognomenul era folosit nu doar în corespondenţa plecată din cancelaria princiară sau regală, ci era cunoscut şi în alte medii. Astfel, s-a observat mai de mult că în definirea lui Ştefan vodă Lăcustă (1538–1540), de către egumenul Paisie al Humorului, drept *cel mic şi rău* trebuie înţeleasă (printr-o lectură în negativ) existenţa unui anterior Ştefan voievod, cunoscut tuturor drept *cel mare şi bun*[44].

Descriind victoria polonă de la Obertyn (22 august 1531), canonicul cracovian Stanislas Górski amintea omagiul de la Colomeea în aceste cuvinte: „in civitate Colomia *Stephanus* olim *ille magnus* voievoda [...] homagium [...] praestiterit"[45].

Sursele deocamdată cunoscute sugerează, însă, că domnul Moldovei era numit astfel încă mai înainte de această dată, atât în Moldova, cât şi în Polonia.

O mărturie interesantă o constituie scrisoarea adresată în 1514 de regele Sigismund I papei Leon al X-lea, cu o descriere a situaţiei creştinilor din zonă în raport cu Imperiul Otoman. Evident, în acest raport un loc este rezervat Moldovei: „Habet preterea tyrannus Turcarum duos palatinos seu vojevodas auxiliatores tributarios, primum vojev. Mysie et Valachie seu Moldavie", despre care se arată că putea dispune de 30.000 de oameni, dintre care 15.000 „delectissimorum militum et ferocissimorum pugnatorum cogere solet"[46]. Şi urmează referirea la Ştefan cel Mare: „De quibus vojevodam *illum magnanimum* olim *Stephanum* – (is enim Stephanus [...] erat [...] natura vafer, subdolus, varius, strenuus et

[40] *Ibidem*, p. 23, nr. VIII.

[41] *Ibidem*. Toate sublinierile îmi aparţin.

[42] *Ibidem*, p. 24, nota.

[43] Ştefan S. Gorovei, *Petru Rareş (1527–1538, 1541–1546)*, Bucureşti, 1982, p. 84, nota 64; idem, Maria Magdalena Székely, ***Princeps omni laude maior.*** *O istorie a lui Ştefan cel Mare*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfinţitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei şi Rădăuţilor, Sfânta Mănăstire Putna, 2005, p. 538.

[44] Cf. Emil Turdeanu, *Oameni şi cărţi de altădată*, I, ediţie îngrijită de Ştefan S. Gorovei şi Maria Magdalena Székely, note complementare, traduceri şi postfaţă de Ştefan S. Gorovei, Bucureşti, 1997, p. 295.

[45] Hurmuzaki-Bogdan, *Documente...*, supliment II, 1, p. 33.

[46] Hurmuzaki-Densuşianu, *Documente privitoare la istoria românilor*, II, 3, Bucureşti 1892, p. 170.

magnanimus, ob que a teneris appellabatur vulpis astuta […]) – fecit tributarium, nam octo milia ducatorum in auro quotannis Turce pendere solet”[47].

Atrage atenţia dubla folosire a adjectivului *magnanimus*. În al doilea caz, traducerea nu poate fi decât una singură: Ştefan era schimbător, viteaz şi *măreţ*. În primul caz, „*ille magnanimus* olim *Stephanus*” corespunde, cred, formulei din scrisoarea aceluiaşi rege Sigismund I din februarie 1531 – *Stephanus ille magnus* – ca şi aceleia din textul lui Górski: *Stephanus* olim *ille magnus*; traducerea poate oscila între *măreţ* şi *mare*.

Se vede, astfel, că în cercurile înalte ale Poloniei Ştefan era numit, la 1514, la 1531 şi ceva mai târziu, *cel Mare*.

Pentru Moldova însăşi, avem o mărturie ceva mai timpurie, care nu cred că a fost, până acum, adusă în discuţie.

În 1903, Eugen A. Kozak a publicat o inscripţie grecească de pe o lespede funerară aşezată la vechea mănăstire din Iţcani (Suceava) de Ioan Murati pe mormântul tatălui său, Manoil Murati, mort la 11 august 1510, în zilele lui Bogdan voievod, „fiul marelui domn Io Ştefan voievod”[48]. Inscripţia fusese publicată, două decenii mai înainte, şi de episcopul Melchisedec[49], însă cu data 7098 (1590) în loc de 7018 (1510), ceea ce l-a condus la constatarea că „pe la finele veacului 16-lea începuse a se da domnitorului erou al Moldovei Ştefan, epitetul de «Marele»”[50]. Kozak a îndreptat nu numai data, dar şi concluzia, subliniind temeinicia opiniei că „în adevăr, la începutul secolului al XVI-lea tatălui lui Bogdan i se adăugase deja epitetul onorific «cel Mare»”[51]

Corectitudinea lecturii a fost contestată de N. Iorga în 1904[52], pentru ca ulterior, având el însuşi inscripţia sub ochi, să declare că „îndoielile […] cad faţă de mărturia explicită a pietrei”[53].

Fragmentul care interesează, din această inscripţie funerară, este următorul:

υἱοῦ τοῦ μεγάλου κυρ. Ἰω Στεφάνου βοεβόδα

[47] *Ibidem*, p. 171.

[48] Eugen A. Kozak, *Die Inschriften aus der Bukovina. Epigraphische Beiträge zur Quellenkunde der Landes- und Kirchengeschichte*, I. Teil, *Steininschriften*, Viena, 1903, p. 148.

[49] Episcopul Melchisedec, *O visită la câteva mănăstiri şi biserici antice din Bucovina*, în **RIAF**, an. I, vol. II, 1883, p. 65.

[50] *Ibidem*, p. 66.

[51] Eugen A. Kozak, *op. cit.*, p. 148, nota 2: „Ansicht, daß in der Tat schon zu Beginn des XVI. Jahrhunderts dem Vater Bogdans das ehrende Epitheton «der Große» beigelegt wurde, bleibt bestehen”.

[52] N. Iorga, *Studii şi documente cu privire la istoria românilor*, VI, Bucureşti, 1904, p. 633–634: „se vorbeşte în zădar despre titlul de «cel Mare» ce s-ar fi dat lui Ştefan vodă îndată după moartea lui: şi aici «mărimea» e atributul legitim al persoanei domneşti şi n-are nimic personal”.

[53] *Ibidem*, XI, Bucureşti, 1906, p. 125, nota 1 (cu o nouă lectură a inscripţiei, care însă nu diferă în partea care ne interesează aici).

Corespunde, oare, această formulare grecească aceleia care, în latineşte sau în slavoneşte, dă pe *Ştefan cel Mare* ? În mod strict, ar fi trebuit să fie υἱοῦ τοῦ μεγάλου Στεφάνου βοεβόδα, sau, eventual, υἱοῦ τοῦ Στεφάνου μεγάλου βοεβόδα. Folosirea lui *Io* pentru un domn răposat arată, însă, că autorul textului nu era obişnuit cu regulile titlului domnesc, aşa încât a folosit cum s-a priceput unele dintre elementele sale; în acest context, a putut plasa adjectivul *mare* în raport cu titlul *domn* (marele domn), nu cu numele domnului.

Dar, şi în această eventualitate, formula ne aminteşte folosirea identică a aceluiaşi adjectiv în două texte din chiar domnia lui Ştefan cel Mare: pisania turnului de intrare de la Mănăstirea Putna, datată mai 1481 şi însemnarea dedicatorie datată 23 aprilie 1491 de pe *Tetraevanghelul* scris de Teodor Mărişescul pentru Alexandru voievod, fiul lui Ştefan. Asupra acestui epitet din titlul domnului Moldovei am zăbovit şi alteori[54].

Este drept că pisania pe care o vedem şi astăzi pe turnul de la intrarea în incinta Mănăstirii Putna nu poate să aibă vârsta pe care o indică data, ci ne găsim în faţa unei refaceri târzii, dintr-o vreme când se recuperau asemenea rămăşiţe, fie şi fragmentare. (Reamintesc, în acest context, pisania cu stemă care se află pe zidul estic al paraclisului, deasupra ferestrei altarului: în ea s-au adunat fragmente dintr-o pisanie de la Alexandru Lăpuşneanu, asamblate însă fără nici o noimă.) Pisania de la intrare, datată în 1481, are cel puţin două elemente cu care se poate susţine existenţa predecesoarei sale: numele arhimandritului Ioasaf ca egumen şi stema. Iar dacă despre numele egumenului s-ar putea admite că putea fi regăsit în cronici, apoi cu privire la stemă nu poate fi nici un dubiu: la vremea săpării actualei pisanii, nimeni nu putea face o cercetare heraldică pentru a stabili ce însemn folosea Ştefan cel Mare în 1481 !

În textul pisaniei, ne întâmpină insolita formulă *marele Ştefan voievod* (repetată şi la *marele Bogdan voievod*). O asemenea formulă a putut fi socotită un semn al contrafacerii târzii, nefiind obişnuită în titulatura domnilor Moldovei. Apariţia *Tetraevanghelului* din 1491, în care Alexandru este numit „fiul marelui Ştefan voievod” (**сынъ великаго Стефана воеводы**) a adus, însă, dovada că, fie şi incidental, *marele* s-a folosit şi în titulatura domnească din Moldova. La mărturia aceasta, adaug acum pe aceea din inscripţia grecească de la 1510, numindu-l pe Ştefan „marele domn”. În aceste împrejurări, cresc şi mai mult şansele ca menţiunea din pisania de la Putna, oricât de neobişnuită, să nu fie o contrafacere.

Nu lungesc discuţia asupra acestui punct. Mi se pare, însă, că avem toate temeiurile să acceptăm presupunerea că *Ştefan a început a fi numit cel Mare ori Marele încă de la răscrucea veacurilor XV–XVI, adică încă din timpul vieţii sale*[55].

---

[54] Ştefan S. Gorovei, *Titlurile lui Ştefan cel Mare. Tradiţie diplomatică şi vocabular politic*, în **SMIM**, XXIII, 2005, p. 69–72.

[55] Nădăjduiesc să pot reveni, în viitorul apropiat, asupra ambelor chestiuni invocate în finalul acestei comunicări (epitetul „cel Mare” şi autenticitatea pisaniei de la Putna).

Trois „questions” de la biographie d'Étienne le Grand
(Résumé)

1. La date de naissance. On a formulé, les dernières années, plusieurs hypothèses concernant la date de naissance du prince Étienne le Grand de Moldavie. On a essayé même d'établir non seulement l'année où vit le jour le futur héros du combat anti-ottoman, mais aussi le mois et le jour ! L'auteur explique pourquoi les hypothèses concernant les années sont insoutenables (une de ces hypothèses étant fondée sur un faux ordinaire), tandis que celles concernant le mois et le jour sont ridicules, vu qu'elles ont comme point de départ soit le nom de baptême, soit un signe du zodiaque (le Lion) sous lequel on veut placer la naissance d'Étienne. Il faut donc rester seulement aux années 1437–1439, selon la démonstration de l'historien Leon Şimanschi.

2. Le premier incendie de Poutna. Une des vieilles chroniques moldaves mentionne que le monastère de Poutna a été complètement détruit par un incendie produit mercredi, le 15 mars 1484, dans la Semaine Sainte (la Grande Semaine ou la Semaine des Passions). Or, vu que le calcul de la date de Pâques ne permet pas de devancer l'équinoxe de printemps (21 mars), l'erreur de la chronique est bien évidente. Par la suite, on a proposé (1966) de corriger la date de l'incendie, qui serait le 29 mars 1480; tout récemment, on a proposé de garder la datation de la chronique, vu „son caractère exceptionnel”. Or, l'homme médiéval n'identifiait les dates par les mois et les jours du mois, mais par rapport aux fêtes religieuses. Il semble, donc, plus naturel de retenir l'année et la référence au mercredi de la Semaine Sainte, ce que donne, pour l'incendie, la date de 14 avril 1484. A l'appui de cette datation, l'auteur évoque un détail passé inaperçu, semble-t-il, mais qui est, à son avis, très suggestif. Le monastère de Poutna ne possède plus le *Tétraévangéliaire* dont le prince l'avait doté dès ses premiers jours, mais un autre exemplaire, copié en 1488–1489: „c'est à dire que l'ancien exemplaire […] a été dévoré par les flammes” (É. Turdeanu). Dans le cas où l'incendie aurait eu lieu en 1480, on peut se demander si Étienne le Grand aurait-il laissé sa fondation bien-aimée dépourvue de ce „livre capital pour toute cérémonie chrétienne” pendant huit années (1480–1488). Par contre, l'incendie étant daté en 1484, la „lenteur” de la donation du nouveau *Tétraévangéliaire* s'explique parfaitement par les terribles événements qui, en 1484–1486, avaient sollicité toute l'énergie du prince. Le copiste a noté le commencement de son travail en 1488: c'est le jour même où, 19 ans auparavant, eut lieu la cérémonie de la consécration du monastère de Poutna.

3. Quand est-ce que *le prince Étienne* est devenu *le Grand* ? Selon l'opinion commune, l'épithète *le Grand* serait attesté pour la première fois dans la correspondance du prince Pierre Rareş de Moldavie avec le roi Sigismond Ier de Pologne, en 1531: *Stephanus ille Magnus*. Pourtant, l'examen plus attentif des

sources met en évidence l'emploi de cette épithète plusieurs années auparavant, non seulement en Pologne (1514), mais aussi en Moldavie (1510). Il est permis, peut-être, de supposer que le prince Étienne fut surnommé *le Grand* même de son vivant, vers la fin de son règne.

Mots-clefs: Étienne le Grand, biographie, Poutna, incendie, chronologie, surnom.